

народився у 1815 році в моєму рідному селі Голятин, що на Міжгірщині...

Тетяна Космеда, як трапиться вільний день, то й поспішає до отчого краю – Закарпаття. Вона знає улюблене гасло Лесі Українки: «У рідному краї навіть дим солодкий та коханий». Аналогічний вислів був і під пером славнозвісного твору «Лихо від розуму» Олександра Грибоєдова... Їй, власне, як словеснику все видається у солодкому полоні «красивого й вічного». Може, звідси – в її уяві образ вічного млина з велетенським колесом. А в ньому – міцні жорна.

**Олександр Астаф'єв, проф. (Київ),
Микола Ткачук, проф. (Тернопіль)**

Нове прочитання Федора Достоевського крізь оптику теоретичний ідей Дмитра Чижевського

*(Олена Бистрова. Поетикальна парадигма романної прози
Ф.Достоевського в аспекті теоретичних ідей Д.Чижевського.
Монографія. – Тернопіль – Дрогобич: Дрогобицький державний
педагогічний університет імені Івана Франка, 2010. – 519 с.)*

Науковий дискурс монографії вибудовано у форматі *цілісного аналізу* поетики романів Ф. Достоевського через призму теоретичних ідей та наукової спадщини Д. Чижевського, поглядів останнього на романну структуру. Незважаючи на свою гнучкість, романи письменника, як це влучно відзначила дослідниця, у жодному разі не змішуються з іншими жанрами, а претендують на свою автономію. Для досягнення зазначеної мети О.Бистрова прагне розв'язати такі завдання: дослідити концептуальні складові наукових досліджень Д.Чижевського, систематизувати його теоретичні положення, у фокусі яких заломлюється рецепція творів Ф.Достоевського, проаналізувати його слід в українській культурі, зокрема літературознавстві, здійснити інтерпретацію його романів і повістей як основу універсальних духовних зв'язків, інтегрованих в епічну подію, визначити образну специфіку його текстів і межі можливостей мовного матеріалу.

Об'єктом дослідження є наукова спадщина Д.Чижевського та українських літературознавців і письменників І.Франка, Х.Алчевської, Б.Лепкого, О.Чичеріна, поетика творів Ф.Достоевського з акцентуацією українських рецептивних стереотипів. Авторка спирається на засади літературознавчої поліметодології, використовує описовий (дескриптивний), формально-стилістичний, структурно-синтагматичний, компаративістичний, когнітивно-поетикальний, етнопсихологічний, духовно-історичний методи з використанням біографічного (онтологічного) та ін.

Уперше в українській філології здійснено спробу прочитати романи Ф.Достоевського крізь призму теоретичних напрацювань Д.Чижевського, український учений постає суб'єктом інтерпретації творчого доробку письменника. Опрацьовано маловідомі наукові праці Д.Чижевського, проаналізовано його теоретичні ідеї та методологічні засади, еволюцію уявлень про творчість Ф. Достоевського та його участь у літературному процесі.

У структурному відношенні робота складається зі вступу, трьох розділів, архівних додатків, фотоілюстрацій, висновків та списку використаної літератури (595 позицій). У «Вступі» обґрунтовано актуальність теми дисертації, проаналізовано стан дослідження проблеми, визначено об'єкт, предмет, методи роботи, окреслено понятійний апарат, по суті, «словник Д.Чижевського», через призму якого здійснено інтерпретацію творів російського письменника, розкрито новизну, теоретичне і практичне значення роботи, продемонстровано основні етапи апробації результатів дослідження.

У Вступному слові дослідниця переконує, що українські вчені цікавилися митцем і його творчістю, зосереджувалися на проблемах рецепції, і тут чи не найактивнішим був Д.Чижевський; отже, його інтерпретаційна послідовність є конституційною рисою монографії. Звісно, О.Бистрова зважає на критерії різних позицій естетичної рецепції, обумовлене і українське коріння російського письменника, про що писали Б.Лепкий і А.Роговой, і популяризація його творів О.Кониським, і знаковість його постаті для світової культури у розумінні І.Франка, йдеться зокрема про його паралель між долею Шевченка і Достоевського у «Тюремних сонетах» (43-й сонет).

У першому розділі «Поетика малої прози Ф. Достоевського крізь оптику сприйняття Д. Чижевського» здійснено аналізу поетики таких творів, як «Записки з Мертвого дому», «Хазяйка», «Покірлива», «Неточка Незванова», «Село Степанчикове», «Дядечків сон». У «Записках із Мертвого дому» дослідниця відзначає специфіку романної форми письменника як синтез мемуарів із нарисами, пильну увагу до проявів психології людини, насамперед тієї, яка страждає, людини знедаленої, приреченої на самотність, здатної до злочину й жорстокості, але так само здатної й до співчуття, до щирої молитви.

У повісті «Хазяйка» дослідниця відзначає мотив двійництва, образ сну, мрійливості, які розвиватимуться в наступних творах. Наприклад, «сюжет» сновидіння проходить через усю творчість Достоевського, в його сфері опиняються Голядкін, Прохарчин, Ординов, Вельчанинов, Свидригайлов, Раскольников, Дмитрій, Альоша, Іван («чорт» Івана Карамазова з'являється на межі сну і недуги) і т.д. О.Бистрова доходить висновку: «Для Чижевського Достоевський залишався представником погляду на поетичну творчість, яка виконує пророчу функцію. Саме «Хазяйка» Достоевського стала тим твором, який порушував вічні «загадкові» проблеми, торкався підсвідомого та позасвідомого, містив грандіозні поклади втаємниченого, можливо, й містичного, що криє в собі психіка й душа людини».

Схарактеризовано такі риси поетики твору, як схильність до узагальнень у сфері психічних переживань, аналітизм, активне використання антитез, амбівалентності, оксиморонів, тяжіння до тріад, синтаксичних фігур, тобто тих носіїв ритму прози, що пронизують всі твори письменника.

У «Покірливій» зацентовано на анатомії стосунків молодих людей і застереженні від руйнування власного щастя, звеличенні жінки-матері, ідеалізації подружнього життя, гарячкості пошуків власного місця, власної ніші в житті, що впливає на характери, на життєвий вибір героїв – з людьми чи відлюдництво.

Незавершений роман «Неточка Незванова», вважає О.Бистрова, пов'язаний із фемінним первнем його творів, адже

йдеться про страждання дитини, страждання без вини. Усі герої повісті приречені на розщеплення цілісності власної душі.

У «Дядечковому сні», на думку О.Бистрової, показано, як людина відчутно роздвоюється, моральна свідомість, «верхнє» в ній відступає, а «нижча», чуттєва природа в певному сенсі переважає її моральну свідомість і здатна захоплювати людину більше, ніж моральні проблеми. Князеві, головному героєві твору, за словами Д.Чижевського, притаманна комашиність, що дає про себе знати у дріб'язковості, втраті пам'яті, метушливості, відсутності елементарної логіки суджень. у зовнішності, схильності прикрашати себе, малюватися, смішно. як, на його вік, одягатися. Князь весь час балансує між спогадами про минуле і враженнями сучасності, одночасно існуючи у двох світах.

Основа повісті «Село Степанчикове», вважає О.Бистрова, – примат «зовнішньої психології», відмова від заглиблень у психологію душі людини. Тут мало авторських афоризмів, більш відвертий портрет, особливо зовнішній, ослаблено метафорику оповіді, обмаль узагальнень морально-філософського або соціального характеру, а найголовніше – це тло, на якому формується новий стиль з домішкою іронії, сатири і сарказму, гіперболізації та гротесковості.

У другому розділі «Інтерпретація романів Ф. Достоевського в світлі духовної традиції Д. Чижевського» дослідниця запропонувала аналіз та інтерпретацію романної прози як цілісної системи поетикальної парадигми у контексті понятійного поля Д.Чижевського та із застосуванням його методології. Звернуто увагу на роман «Бідні люди», де екстатичність почуттів нещасної, приниженої бідністю людини – єдиний спосіб довести її неординарність, здатність мислити, любити, мріяти і страждати високо, духовно.

О.Бистрова наголошує: «Крім серця і душі як самотійних у житті людини еманцій, у романі виникає ще один знаковий елемент антропології. Це – духовність, або дух. Нечаста його поява не означає його секундарності, навпаки, духовність – це здатність мислити, аналізувати стан свого єства і душі як совісті. Макар Девушкін живе інтенсивним духовним життям, чого не можна сказати про Варю, хоча в неї добрі та чуйні душа і серце».

На думку дослідниці, двійництво – тема, яка хвилювала Д.Чижевського завжди, особливо у зв'язку з дослідженням творчості Ф.Достоевського. Він не міг не відчувати своєї власної двоїстості, розщеплення духу. Своєрідною відповіддю на причини душевних розладів, двійництва і на стан виникнення ієрархії душ в окремій особистості були для Чижевського твори Достоевського, передовсім його роман «Двійник».

Головна причина, яка спричинила розщеплення духу в Голядкіна, це зневаження гідності людини. Відрізок часу, коли Голядкін збирався на бал, засвідчив можливість існування в нього ієрархії душ (за Чижевським). У творі переважає гротескний, фантазмагоричний елемент, збільшується кількість відвертих і цинічних внутрішніх монологів з нахилом до самоаналізу, майже відсутні авторські афоризми, максими, фразеологізми, натомість збільшується кількість метафор.

Дослідниця детально зупиняється на одному найбільш автобіографічних романів Ф.Достоевського «Прийняті та зганьблені». Усі перипетії розвитку сюжету супроводжує загадковість, що відлунює справжньою фантазмагорією. Для Чижевського також не існувало людини без загадки, без таїни навколо неї. Загадковість для Достоевського – неодмінний атрибут існування людини.

Божевілля в романі «Прийняті та зганьблені» бачимо у різних контекстах і смислах, але воно не переростає у справжню психічну хворобу. Полісемантична палітра мотиву божевілля для художнього світу романів Достоевського концептуальна, вона вводить у світ психології та антропології людини, якою цікавився Д. Чижевський і яку знаходив саме в романній прозі письменника.

Д. Чижевський надавав великого значення ідеї. Роман «Злочин і кара» підпорядковані боротьбі двох ідей або навіть боротьбі двох комплексів ідей – чавунної (право на позбавлення чужого життя) і живої, життєдайної – ідеї законів совісті та віри. Ідеї-антиподи формують і своєрідну неповторність нарацій, ритм прози, «мінус-тропіку», поетичний синтаксис (синтаксичні фігури роману більш вагомі, ніж мовні метафори, поетична лексика, фоніка)». Дослідниця детально аналізує міфологему Петербурга у творі, двійництво Родіона Раскольникова, стилістичні засоби, зокрема антиномії, оформлені оксиморонами, допустовими

конструкціями, катахрезами, амбівалентними фігурами, контрадикторність, амбівалентність, суцільні протиставлення, антитези, антонімічну лексику тощо.

У романі «Гравець» О.Бистрова виокремлює згубну ідею азарту, залежності від гри в рулетку, вона затьмарює все піднесене, що було в Олексія, насамперед кохання до Поліни. У нього з'являється здатність до моральних компромісів, угод із власною совістю. О.Бистрова підсумовує: «Д.Чижевський звертає увагу на присутність у манері Ф. Достоевського так званого метонімічного стилю, генеральною ознакою якого була пильна увага до деталей, до сприйняття явища в усіх його проявах (синонімічно)». Саме метонімія допомагає авторові майстерно експлікувати риси «надчасової актуальності» (Д.Чижевський) – гроші, пристрасті, любов, людські чесноти, духовне життя людини.

Сакральна тема в романі «Ідіот» представлена у формі типологічних узагальнень і в протиставленні їх ідеям атеїзму, до яких Достоевський ставився з огидою. Як і в Чижевського, ця тема набуває в романі характеру антропоцентричної релігійності, усвідомлення того, що дух безмежно вищий за матеріальну природу. На переконання О.Бистрової: «усі прояви релігійного філософського, історико-політичного рівнів твору, а також розгорнута система топосів – все це духовне багатство є підґрунтям психолого-антропоцентричних та гуманістичних ідей Достоевського. І все це – підвалини духовної традиції, тлом якої для Чижевського був антропоцентризм, психологізм і христоцентризм Достоевського».

Дослідниця помітила, що в статтях, присвячених Достоевському, Чижевський найчастіше пише про Ставрогіна. Втрата власного «я», усамітнення, залежність від мертвих ідей, непередбачуваність учинків ведуть до розщеплення свідомості, двійництва як першого ступеня розладу душі, краху і волі, і духовності. «Через те мотив божевілля у різних модифікаціях є наскрізним у романі «Біси», об'єднуючи все й всіх. Але божевілля, двійництво – це й сфера прозрінь, інтуїтивних передбачень і пророкування, це сфера над- і позасвідомості».

Д.Чижевський, аналізуючи проблему двійництва, часто згадував роман «Підліток» та його героя Андрія Петровича Версилового. Синтетичний образ ідеї розкривається в «Підлітку» у

світоглядних висловлюваннях Версілова й у гарячковій метушні та нервуванні Аркадія. Версілов мислить усталеними, типологізованими формулами, а в устах Аркадія ідея стає полісемантичною. У творі ідея набуває значення ідеї-ідеалу, ідеї-думки, ідеї-мрії, ідеї-мети, ідеї-концепту, ідеї-стимулу, ідеї-символу, ідеї-таїни. Образ ідеї забарвлюється різними мотивами – особистісними, суспільними, філософськими, економічно-меркантильними, мистецькими і, нарешті, релігійними.

У романі Ф. Достоевського «Брати Карамазови» Д.Чижевський знаходив відповіді на численні питання філософського, психологічного, антропологічного, духовно-релігійного, економічного, державного, педагогічного, естетичного, етичного характеру.

У «Братах Карамазових» порушені ще дві важливі проблеми, дотичні до містичного. Теодицея як виправдання Бога стоїть на межі містичного. Свого апогею досягає ідея містичного у «Легенді про Великого інквізитора». «Легенда про Великого інквізитора» – це реалізація не лише думок Івана Карамазова, але й відповідь на питання, які Д. Чижевський вважав головними в романі, – художнє втілення теодицеї та незасудження. Гострий інтригуючий сюжет, сакральне підґрунтя, народження концептуальних думок, імагологічних образів, дотичних до теодицеї та незасудження, мають зв'язок з «материковим» романом.

У третьому розділі «Федір Л. Достоевський в українському ареалі» йдеться про інтерпретацію творів Д. Чижевського в українській літературі. Це прочитання здійснювалося не лише на рівні свідомості, а й неусвідомлено, часто навіть важко пояснити умови, які лежать в основі активності реципієнта. Ф. Достоевського в Україні сприймали по-різному, але ніхто не залишався байдужим. Зацікавлено читали його твори Ю. Федькович, Ольга Кобилянська, Марко Черемшина, В. Стефаник, Лесь Мартович, Т. Бордуляк, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, Д. Мордовець, А. Кримський. Леся Українка виділяла у спадщині Достоевського «Записки з Мертвого дому», «Злочин і кару», вказувала на визначальну роль його жіночих типів. О. Білецький писав про глибокий психологізм, «характеристичні деталі», прихований ліризм. Закликом до подолання старих схем і необґрунтованих

оцінок творчості Достоевського пройнята стаття В. Капустіна «Ф. М. Достоевський та його роман «Брати Карамазови» і розділ у книзі О. Чичеріна «Ідеї і стиль», (1968) присвячений аналізу художнього мовлення. Новий підхід до спадщини Достоевського позначився і на працях сучасних українських дослідників В. Ариповського, М. Ільницького, М. Моклиці, Р. Піддубної, С. Шендрика й ін., де простежується бажання подолати однобічність у трактуванні художніх творів та окремих персонажів Достоевського, заглибитись у текст, досягнути його структуру, визначити місце і роль персонажів в ідейно-художній концепції роману. Тобто бачимо, що діяльність реципієнта у наближенні до поетики Д.Чижевського вкрай необхідна. М. Наєнко у статті «Достоевський як критерій» означив її як важливу сторону діалогу.

Уявлення про рецепцію творів Ф.Достоевського в українській літературі було б повнішим, якби О.Бистрова взяла до уваги ставлення до творів російського письменника вісниківців, напр., Д.Донцова, Є.Маланюка (статті «Петербург як історико-літературна тема», «Толстоевський»), Ю.Липи, Л.Мосендза, стратегію журналу «Літературно-науковий вісник» («Вісник») на те, щоб певною мірою скомпрометувати творчість автора «Злочину і кари», акцентувавши на його патології, напр., публікація у «Віснику» гострої статті Селінджера та ін. Адже це також складові української рецепції творів письменника.

Зрозуміло, найбільше приваблює О.Бистрову рецепція творчості Ф.Достоевського у науковій спадщині Д.Чижевського, текст російського письменника як складова його духовно-культурної концепції. Романами Ф.Достоевського останній присвятив 36 праць, причому деякі статті досі не опубліковані, не кажучи вже про те, що вся творчість літературознавця помережана згадками, цитатами, ремінісценціями, алюзіями, порівняннями, «слідами» його прози. Для характеристики літературознавчого методу Д. Чижевського найкраще підходить поняття поліметодології, тим паче, О.Бистрова посилається на слова Н. Над'ярних, що школа Д.Чижевського методологічно надзвичайно різноманітна, учений проголосив важливість методологічного плюралізму і дотримувався цього принципу все життя.

Не викликає сумніву теза, що принципово важливими для розуміння проблеми є стаття «Шиллер і «Брати Карамазови», де

висвітлено інтертекстуальну основу роману, також стаття «К проблеме Двойника. (Из книги о формализме в этике)», і деякі німецькомовні статті про двійництво. Дослідниця узагальнює: «Тема двійництва у Достоевського всеохопна, вона певною мірою формує метароман автора, це константа його авторської манери. Учений акцентує увагу на тому, що художній стиль Достоевського побудовано на органічному взаємопроникненні «натуралістичних» та ірреалістичних елементів». Тема двійництва розкрита на матеріалі таких творів Ф.Достоевського, як «Двійник», «Підліток», «Біси», «Брати Карамазови», окремих англomовних статей.

Тут же О.Бистрова також розглядає ряд праць Д.Чижевського про релігійну складову філософсько-естетичних поглядів Ф.Достоевського, напр., «Масарик и Достоевский» (1931), стаття хорватською мовою «Dostojevski i zapadno-evropska filozofija» (1931) та ін. Мабуть що не було потреби виділяти релігійний аспект як окрему проблему, оскільки він – складова антропологізму.

Цікавими є сторінки, присвячені проблемі антропологізму в Ф. Достоевського та Д. Чижевського. Дослідниця пише: «Чижевський зосереджується на антропології письменника... Антропологія у розумінні Д. Чижевського – це геніально передбачена міждисциплінарна когнітивна наука... Термін «когнітивний» тут набуває значення «внутрішній», «ментальний», той, що підноситься до пізнання». Дуже тонке спостереження, хоча вважаємо, що тут насамперед треба говорити про антропологізм як філософську концепцію, яка йде ще від неоплатоніків, і тісно пов'язану з феноменологією, філософською антропологією як засобом утвердження ірраціоналізму. Проблема «смерть/безсмертя» – одна з центральних у філософській антропології. І в це русло лягають ті праці Д.Чижевського, які всебічно розглядає дослідниця: «До проблеми безсмертя у Достоевського. (Страхов – Достоевський – Ніцше)» (1936), окремі її версії українською та німецькою мовами, англomовні дослідження 50-х років, проблема боротьби бога з дияволом і т.д. Варто було б детальніше прокоментувати бунт Ф.Достоевського і Ф.Ніцше в інтерпретації Д.Чижевського, злиття «російського» і європейського нігілізму.

В архівних додатках вміщено перекладені з російської статті Д.Чижевського «До проблеми безсмертя у Достоевського (Страхов – Достоевський – Ніцше)», «Масарик і Достоевський».

У додатках репрезентовано фотографії і портрети Федора Достоевського із різних періодів його життя, світлини його однодумців і колег, малюнок Петропавлівської фортеці, де був ув'язнений письменник, тут же привертають уваги світлини українських письменників, які високо цінували творчість російського майстра прози – Ольги Кобилянської, Христини Алчевської, Івана Франка та ін. Прикро, що через погану якість друку фотографії невиразні і нерозбірливі.

У висновках узагальнено результати дослідження, О.Бистрова підкреслює, що її цікавила своєрідність поетики романної прози Достоевського, поетикальна парадигма творів митця й те, як сприймав цю прозу, її інтерпретаційне поле видатний український учений Д. Чижевський, що дав їй найвищу оцінку.

Зрозуміло, у стислих характеристиках годі передати всю багатогранну проблематику монографії. Ми розділяємо думку дослідниці, що в творчості Д.Чижевського превалює феноменологічний метод, очікувалося жорсткіше промальованого сюжету про трансцендентальні структури свідомості російського письменника і їх близькість до поглядів Д.Чижевського. В цьому плані найпереконливішою є теза про специфіку поетики засобу передачі інтенціональності у творах Ф.Достоевського, інші ж аспекти, зокрема психологічні, лише додатні до феноменології, бо як відомо, інтенційність пов'язана з критикою психологізму. Можна було звернути увагу ще й на проблеми темпоральності та рівні конституювання часу свідомості, трансцендентальної інтерсуб'єктивності, характеристик тілесного буття та онтологічних вимірів тілесності тощо.